

MIRTIES BAUSMĖ LIETUVOJE 1918–1940 METAIS: ISTORIOGRAFIJOS IR ŠALTINIŲ KRITIKA

Sigita Černevičiūtė

Magistrantė
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Naujosios istorijos katedra
Universiteto g. 7, LT-01122 Vilnius
El. paštas: sigita.cerneviciute@gmail.com

Įvadas

Mirties bausmė populiariai apibrėžiama kaip „baudžiamąjį įstatymo nustatyta kriminalinė bausmė, skiriama apkaltinamuoju teismo nuosprendžiu ir vykdoma atimant nuteistajam gyvybę“¹. Tarpukariu mirties bausmė Lietuvoje buvo taikoma su trumpomis pertraukomis iki pat valstybės suvereniteto netekimo 1940 m. birželio 15 d. Paskui 1903 m. Baudžiamasis statutas ir kiti baudžiamieji įstatymai buvo revizuoti – panaikinti ar pataisyti atskiri straipsniai, kartu ir mirties bausmės taikymo nuostatai. Gyvybės atėmimo praktika Lietuvoje skiriama į du laikotarpius: 1) 1919–1937 m. Lietuvoje mirties bausmė buvo vykdoma pakariant arba sušaudant; 2) 1937–1940 m. – nuvodijant dujų kameroje². Mirties bausmė buvo vykdoma tiek kriminaliniams, tiek politiniams nusikaltėliams. Iki šio laiko

nėra nustatytas tikslus prieškarinio Lietuvoje įvykdytų mirties bausmių skaičius³.

³ Autorės tebevykdomo tyrimo metu yra suregistruoti ne mažiau nei 127 1919–1940 m. Lietuvoje įvykdyti sankcionuoti (teismo patvirtinti) mirties bausmės nuosprendžiai. Įvardyti tikslų atliktų mirties bausmių skaičių dėl chaotiško Nepriklausomybės kovų laikotarpio, slaptų egzekucijų aplinkybių, dingusių dokumentų ir pan. problemų tikriausiai neįmanoma, tačiau paliekama siekiama būsime autorės publikacijoms. Dera paminėti, kad iki šiol istoriografijoje pateikiami įvairūs įvykdytų mirties bausmės skaičių variantai: 1929 m. publikuotame straipsnyje oficiali 1919–1928 m. kariuomenės teismo statistika skelbė 17 įvykdytų gyvybės atėmimo atvejų kriminaliniams nusikaltėliams. Šis skaičius istoriografijoje dažnai suabsolutinamas visam tarpukario laikotarpiui, kai kada dar ir priskaičiuojant kai kuriuos politinių mirties bausmių atvejus, pavyzdžiui: oficialioje vyriausybės brošiūroje apie mirties bausmę teigiama, kad 1918–1940 m. įvykdyta 17 mirties bausmių kriminaliniams nusikaltėliams ir 4 politiniams nusikaltėliams (galima nujauti, jog skaičiuotas garsusis keturių komunarų atvejis). Žr. *The Lithuanian policy on death penalty*. Vilnius, 1996, p. 13. Kita vyraujanti mirties bausmės skaitinės charakteristikos klaida: skelbiama, kad 1918–1940 m. Lietuvoje gyvybės atėmimo bausmė įvykdyta 18 asmenų, o pasmerktieji – politiniai nusikaltėliai. Šie duomenys skelbiami remiantis prieškarinio Lietuvos Saugumo departamento vadovo A. Povilaičio pateikiama statistika. Ji pirmą kartą buvo paskelbta istoriko A. Kasparavičiaus – Sukilimai Lietuvoje 1918–1938: faktai ir skaičiai // *Atgimimas*. 1991, Nr. 47–49. 1991 m. lapkričio 14–21; lapkričio 21–28.

¹ *Nevera A. Mirties bausmė // Visuotinė lietuvių enciklopedija*. T. XV. Vilnius, 2009, p. 207.

² Pakariama daugiausia būdavo Nepriklausomybės kovų laikotarpiu, o atgavus Vilniaus kraštą, lygia greta su mirties bausmės vykdymu dujomis sugrąžintas ir sušaudymas.

Šiuolaikinėje Lietuvos viešojoje erdvėje vis dažniau publikuojami prieškario Lietuvos politikos ar visuomeninio gyvenimo siužetai, deja, jų turinys dažniausiai atspindi paviršutinišką tyrimą. Autoriams stinga kritiško žvilgsnio į šaltinius: per daug pasikliaujama antriniais šaltiniais, kurie nėra tinkamai įvertinami. Neretai pamirštami pirminiai šaltiniai, o gal ir nesistengiama jų ieškoti, o tų šaltinių analizė gali duoti daug vaisingesnių rezultatų. Galima pastebėti ir dėl sovietmečio publicistinės literatūros ar net prisiminimų įžvalgų interpretacijų kylančių problemų. Šaltinių ir istoriografijos kritikos įgūdžių neturėjimas paskatina daryti nepamatuotas tyrimų išvadas.

Pirmosios Lietuvos Respublikos istorija tyrinėta įvairių istorinių tradicijų, o ne ypač daug dėmesio sulaukusių deviacinių reiškinių kontekste minėtina ir mirties bausmė. Didėjantis visuomenės susidomėjimas mirties bausme, kylančios polemikos dėl jos restitucijos skatina atsižvelgti į prieškario Lietuvos mirties bausmės istorinę analizę. Šiuolaikinės mokslinės literatūros nesiorientavimas į visą šaltinių kompleksą ir per menka šaltinių bei ligtolinės mirties bausmės temos istoriografijos kritika yra tik kelios priežastys, skatinančios išsamiai aptarti būtent šios temos istoriografiją ir šaltinius. Vis dėlto svarbiausia, paskatinusi autorę gilintis į prieškario Lietuvos mirties bausmės tematiką, problema – tyrimų kryptingumas pasikliaujant baudžiamaisiais tarpukario Lietuvos įstatymais, tačiau neatsižvelgiant į realią jų įgyvendinimo praktiką ir kaitą.

Galima tik apgailestauti, kad mirties bausmių skaičius neįvertintas atsižvelgiant į tai, jog kariuomenės teismai ir karo lauko teismai buvo dvi savarankiškos institucijos, o mirties bausmė nuo 1928 m. galėjo būti skiriama ir civilinių apygardos teismų.

Atkreipiant dėmesį į pristatytas istoriografijos problemas keliamas tikslas kritiškai įvertinti mirties bausmės Lietuvoje 1918–1940 m. istoriografiją ir šaltinių bazę. Šį siekį realizuosime keldami atitinkamus uždavinius: 1. Išanalizuoti tematinę istoriografiją pagal ideologines kryptis ir priskirti jai pagrindinius bruožus. 2. Apžvelgti kontekstinę istoriografiją ir vyraujančias temas. 3. Kritiškai aptarti šaltinius, juos skirstant į neskelbtus ir publikuotus, įvertinti problemas, susijusias su jų panaudojimu.

Rašant šį straipsnį plačiausiai taikytas šaltinių bei istoriografijos analizės ir kritikos, taip pat aprašomasis – analitinis bei interpretacinis metodai.

Tematinės istoriografijos kritinė analizė

Mirties bausmės Lietuvoje 1918–1940 m. istoriografiją reikėtų skirti į tematinę ir kontekstinę. (Pastarosios, be jokių abejonių, yra daugiau, tačiau ji dažniausiai pritaikoma tik atskiriems mirties bausmės atvejams tirti.) Šioje dalyje bus analizuojamas istoriografinis įdirbis, susiklostęs tarpukario, sovietmečio ir posovietiniu laikotarpiu, kuriam taikome savarankiško tyrimo reikalavimą.

Pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpiu mirties bausmės problema buvo aptariama publicistų, teisininkų ir politikų tiek bendrame, tiek istoriniame kontekste. Čia susiduriama su pirmąja problema: ar tarpukariu leista teisinė publicistika mirties bausmės tema yra istoriografija, ar publikuotas šaltinis? Šiuo atveju mūsų objektas yra tik tiesioginė su mirties bausme susijusi literatūra, kuri bus traktuojama kaip istoriografija. Visa kita prieškario Lietuvoje

leista literatūra, aptarianti mirties bausmės tematiką, priskiriama prie publikuotų šaltinių. Susiklosčiusios ankstyviausios mirties bausmės tematikos istoriografijos autoriai buvo teisininkai. Dažniausiai buvo nagrinėti mirties bausmę reglamentuojantys įstatymai⁴, aptiriamos retencionistų ir abolicionistų idėjos⁵. Ryškėja ideologinio šališkumo apraiškos – atspindinčios valdžios atstovų politines pažiūras, ginančias mirties bausmės taikymo praktiką. Tiesa, E. Vimerio straipsnyje tikriausiai apžvelgtos daugelio to meto mirties bausmės teoretikų idėjos, leidžiančios skaitytojui pačiam pasirinkti, kurioms mintims jis pritaria, o kurioms ne⁶. Prieškario Lietuvos mirties bausmės istoriografija atskleidžia to meto mirties bausmės sampratą ir tikslus, iš dalies paaiškina jos egzistavimo Lietuvos problemą.

Sovietmečio tematinei analizuojamos temos istoriografijai galima būtų priskirti keletą teisininkų straipsnių ir skyrių E. Jacovskio veikale⁷. Pastarąjį būtų galima apibūdinti sovietinių istorinių tyrimų etalonu. Glausta mirties bausmės vykdymo dujų kameroje istorija parašyta remiantis pirminiais šaltiniais – nepublikuota dokumentika, „Vyriausybės žiniomis“ teisiniam mirties bausmės reglamentavimui atskleisti, kunigo A. Sabaliausko, dalyvavusio egzekucijose, prisiminimais. Deja, čia susiduriama su pagrindinėmis sovietme-

čio istoriografijos problemomis: ideologizacija – teiginiais, kad mirties bausmės praktika tarpukario Lietuvoje atspindi fašistinių valdžios pobūdį, ir šaltinių kupiūravimu – nepublikuotos dokumentikos bei prisiminimų citatos pateikiamos išėjus jas iš konteksto (dėl kai kurių šaltinių egzistavimo galima apskritai abejoti – S. Č.). Atsižvelgiant į tai, kad pirmosios Lietuvos Respublikos baudžiamųjų institucijų medžiaga nebuvo laisvai prieinama sovietinių metų tyrinėtojams, galima suprasti pirminių šaltinių panaudojimo trūkumą, todėl tie patys šaltiniai yra percituojami ir kituose sovietmečio darbuose. Deja, problema sprendžiama nekvestionuojamu šaltiniu laikant pagrindinę, komunistinę tarpukario spaudą ir jau po 1940 m. birželio 15 d. įvykių spaudoje publikuotus straipsnius⁸ bei prisiminimus⁹.

Analizuojant sovietmečio istorinius tyrimus susiduriama su dar vienu klausimu: ar populiariojoje spaudoje skelbti straipsniai gali būti laikomi istoriografija šiais laikais? Dėl įvairių priežasčių sovietmečiu kai kurie šaltiniai iš archyvų pradingo, vieni atsirado muziejuose, kiti privačių asmenų rankose. Šaltinių trūkumas skatina paisyti minėtų straipsnių turinio ir traktuoti juos kaip antraeilę istoriografiją. Jų pateikiama informacija vertintina ypač atsargiai, naudojantis tik patikrintais duomenimis.

Teisinius sovietinio laikotarpio straipsnius, atmetus ideologinį angažavimąsi

⁴ *Stankevičius V.* Mirties bausmė // Baudžiamoji teisė: paskaitos. Kaunas, 1925, p. 88–91; *Jurgutis V.* Mirties bausmė Lietuvos baudžiamojoje teisėje // Teisė. 1938, Nr. 42, p. 161–182.

⁵ *Tamošaitis A.* Už ir prieš mirties bausmę // *Ibid.*, 1928, Nr. 13, p. 16–22.

⁶ *Vimeris E.* Mirties bausmė // 1919–1929 Kariuomenės teismas. Kaunas, 1929, p. 33–50.

⁷ *Jacovskis E.* Mirties bausmės vykdymas // Už groty: iš buržuazinės Lietuvos kalėjimo istorijos. Vilnius, 1965, p. 109–114.

⁸ *Vilenskis E.* Mirties kamera // Tiesa. 1940, spalio 10, Nr. 102, p. 6; *Alminas A.* Smetoninė dujų kamera // Tarybų Lietuva. 1947, balandžio 6, Nr. 83, p. 3; Mirties bausmė vykdoma dujomis // Švyturys. 1964, rugsėjo 15, Nr. 17, p. 4–5; *Bederis L.* Istorinė preliudija // *Ibid.*, 1964, rugsėjo 15, Nr. 17, p. 4–5.

⁹ *Apuokas-Maksimavičius J. K.* Ką slėpė pirmasis fortas? // *Ibid.* 1964, rugsėjo 15, Nr. 17, p. 5.

(siekį įrodyti, jog brutali tarpukario Lietuvos teisinė sistema siekia nuslopinti revoliucinį judėjimą, kaip priemonę naudodama mirties bausmę), galima laikyti gana patikimais faktologijos prasme ir papildyti dingusių pirminių šaltinių informaciją. Mirties bausmės teisinė bazė išanalizuota išsamiai¹⁰, remtasi „Vyriausybės žiniuose“ skelbtais įstatymais ir tarpukario teisės specialistų publikacijomis.

Posovietinės Lietuvos istorijos tyrinėjimuose mirties bausmė dėmesio susilaukė pirmojo nepriklausomybės dešimtmečio pabaigoje, kai Lietuvoje mirties bausmė Konstitucinio Teismo nutarimu 1998 m. buvo panaikinta. Išaiškinta, jog mirties bausmė prieštarauja Lietuvos Respublikos Konstitucijoje numatytoms prigimtinėms žmogaus teisėms ir laisvėms, o viena jų – teisė į gyvybę. Šių įvykių kontekste mirties bausmės Lietuvoje istorinė raida sulaukė naujų tyrimų, tiesa, pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpis ir čia ganėtinai apleistas.

Istorikas V. Andriulis¹¹ parašė pirmąjį ir kol kas vienintelį straipsnį, skirtą būtent 1918–1940 m. mirties bausmės istorijai

¹⁰ Klimka A. Mirties bausmė buržuazijos valdomos Lietuvos baudžiamuosiuose įstatymuose // Mokslo darbai. II tomas. Teisės mokslų klausimai. Vilnius, 1957, p. 109–125; Apanavičius M. Kariniai teismai – buržuazijos įrankis kovoje prieš revoliucinį judėjimą Lietuvoje fašistinio režimo metais // Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Teisė. IV tomas. 1964, p. 119–135.

¹¹ Andriulis V. Mirties bausmė Lietuvoje 1918–1940 m. // Pozicija. 1997, Nr. 2, p. 10–12; tuo pačiu pavadinimu publikuotas: Teisės problemos. 1997, Nr. 1, p. 66–74; kiek sutrumpintas tas pats straipsnis, sujungtas su V. Raudeliūno darbu: Mirties bausmė Lietuvoje // Lietuvos teisės ir valstybės istorijos: straipsnių ir mokslinių darbų ištraukos / Sud. J. Skirius ir G. Šapoka. Vilnius, 2001, p. 231–239; straipsnio autorės nuomone, tie patys teiginiai buvo pakartoti: Dobryninas A., Katuoka S. Mirties bausmė Lietuvoje: teisiniai ir sociologiniai aspektai. Vilnius, 1999, p. 115–117.

Lietuvoje apžvelgti. Pagrindinis dėmesys skiriamas teisiniam gyvybės atėmimo sankcijos reglamentavimui. Pristatomas mirties bausmės vykdymas, deja, nepasitelkiant naujų šaltinių bei faktų. Nors straipsnyje išnašų nėra, akivaizdu, kad remiamasi „Vyriausybės žiniomis“, atpasakojami dar sovietmečio istoriografijoje panaudoti keli tarpukario teisininkų straipsniai.

Šiuolaikinėje istoriografijoje apie analizuojamą temą dažniausiai užsimenama mirties bausmės istorinių ir teisinių aspektų apžvalgoje¹². Išsamus teisininko R. Drakšo darbas, skirtas mirties bausmės problemai ištirti, tarpukario laikotarpį aptaria tik fragmentiškai. Daugiausia interpretuojamas iki tol susiklostęs istoriografinis įdirbis. Nepabandžius giliau išanalizuoti „Vyriausybės žinių“ ar tarpukario teisės aktų publikacijų, į mirties bausmės temos tyrimus nieko naujo neįnešama.

Verta paminėti ir bandymą naujai pažvelgti į mirties bausmės temą¹³. Garsus tinklaraštininkas, nors ir neįsigilinęs į temos problematiką ar šaltinių bazę, pabandė aprašyti valdant A. Smetonai vykdytas mirties bausmes. Bandyta įrodyti, kad nedidelis 1927–1940 m. laikotarpio autoriaus suregistruotų mirties bausmių skaičius yra švelnios diktatūros požymis. Deja, autoriaus pateikiami duomenys gana toli nuo tiesos.

Prie tematinės mirties bausmės literatūros galima priskirti ir informacijos apie gyvybės atėmimo sankcija nuteistus šnipus ir kitus valstybinius nusikaltėlius pa-

¹² Drakšas R. Mirties bausmė: situacija ir perspektyvos. Vilnius, 2002, p. 65–68.

¹³ Čyvas T. Mirties bausmė nepiktnaudžiavusi diktatūra. Prieiga per internetą: <<http://cyvas.wordpress.com/2008/05/24/mirties-bausme-nepiktnaudziavusi-diktatura/>> [žiūrėta 2013 12 07].

teikusius A. Anušausko veikalą¹⁴ bei gana išsamų R. Čepo¹⁵ mirties bausmės nuteistųjų plečkaitininkų nusikaltimų tyrimą ir gyvybės atėmimo bausmės vykdymą Tauragės sukilėliams.

Tikriausiai vertingiausiais mirties bausmės 1918–1940 m. Lietuvoje analizės bandymais nudžiugino Kauno istorikai, nemažai dėmesio skiriantys karinių infrastruktūrų studijoms. 2009 m. Vytauto Didžiojo universitete M. Kuodys apgynė daktaro disertaciją¹⁶, kurioje ištyrė mirties bausmės ryšį su karo padėties režimu, atskleidė nesankcionuotų mirties bausmių aspektą, analizavo mirties bausmės teisinę bazę.

2012 m. tame pačiame universitete A. Stoliarovas apgynė daktaro disertaciją¹⁷, kurioje karinių teismų tyrimo kontekste ir autoriaus straipsnyje apie karo kalėjimą Kaune 1921–1940 m.¹⁸ pristatomi mirties bausmės vykdymo praktiniai aspektai, egzekucijos vykdymo vietos klausimas. Tyrime panaudota nepublikuota dokumentika, nepelnytai ankstesnių tyrimų apleista tarpukario periodika (ne tik teisinė), tarpukario politinių veikėjų prisiminimai.

Mirties bausmės temos praktinį aspektą analizavo ir M. Dinapaitė, publikavusi

¹⁴ *Anušauskas A.* Lietuvos slaptosios tarnybos 1918–1940. Vilnius, 1998, 406 p.; Nauja istoriografija bei šaltiniais papildyta, kiek daugiau informacijos pateikianti ir apie mirties bausmės nuteistus šnipus bei kitus politinius nusikaltėlius: *Anušauskas A.* Lietuvos žvalgyba 1918–1940. Vilnius, 2014, 368 p.

¹⁵ *Čepas R.* Plečkaitininkai. Vilnius, 2000, p. 109–131.

¹⁶ *Kuodys M.* Karo padėties režimas Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m. Daktaro disertacija. Kaunas, 2009, 323 p.

¹⁷ *Stoliarovas A.* Lietuvos Respublikos kariniai teismai 1919–1940 m. Daktaro disertacija. Kaunas, 2012, 214 p.

¹⁸ *Stoliarovas A.* Karo kalėjimas Kaune 1921–1940 metais // Kauno istorijos metraštis. T. 13, p. 117–130.

darbą kariuomenės dvasininkijos tarpukario Lietuvoje tema¹⁹, kuriame aptartas ir karo kapelionų vaidmuo vykdant mirties bausmę. Šį aspektą autorė analizuoja remdamasi įsakymais kariuomenei ir to meto karo kapeliono, dalyvavusio mirties bausmėje, A. Sabaliausko, autobiografija. Jis minėtą misiją atliko 1921–1929 m., ir lydėjo tik karo teismų pasmerktus krikščionis, o tarp nuteistųjų mirties bausmės būta ir stačiatikių bei žydų. Taigi šio aspekto ypatumai tiek chronologiškai, tiek turinio prasme nėra visiškai ištirti.

Dera paminėti, jog autorė jau ėmėsi taisyti prieškarinio mirties bausmės tyrimų spragas – paskelbė straipsnį, analizuojantį dujų kameros atsiradimo ir panaudojimo prieškarinio Lietuvoje istoriją²⁰.

Minėtų autorių darbuose mirties bausmės problemos analizuojamos tik kitų objektų tyrimo kontekste, tačiau tie darbai gali būti priskirti tematinei istoriografijai. Nors ir neišsamiai, jų autoriai pirmieji tiria iki šiol mažai analizuotą mirties bausmės praktinį aspektą remdamiesi ne tik istoriografijos, bet ir pirminių šaltinių tyrimu. Akivaizdžiai fragmentiški, daugiausia teisinių aspektų tyrimai skatina plėtoti savarankišką, platesniu istorinių šaltinių kompleksu besiremiančią analizę.

Kontekstinės istoriografijos metmenys

Kontekstinė istoriografija, nors ir neturi tikslo tiesiogiai analizuoti mirties bausmę, yra svarbi šio reiškinių išsamesniam

¹⁹ *Dinapaitė M.* Lietuvos kariuomenės dvasininkija 1919–1940 m. // Karo archyvas. T. XXVIII, 2013, p. 305–344.

²⁰ *Černevičiūtė S.* Dujų kamera prieškarinio Lietuvoje (1937–1940) // Naujasis židinys-Aidai. 2014, Nr. 2, p. 46–52.

suvokimui. Skirtingi tyrimų aspektai ir fragmentiškos žinios apie mirties bausmę vertingai papildo sankcionuoto gyvybės atėmimo Lietuvoje 1918–1940 m. studiją.

Iševijoje atlikti Lietuvos istorijos tyrimai susidūrė su objektyvumo problemomis. Šie moksliniai darbai negalėjo remtis neskelbta dokumentika, saugoma archyvuose, taigi naudojosi kitų iševijoje gyvenusių istorikų faktologine medžiaga, dažnai kaip istorinis šaltinis naudoti tarpukario Lietuvos Respublikos politinių veikėjų memuarai, sovietinė istoriografija bei riboti dokumentiniai šaltiniai. Po 1944 m. istoriniai tyrimai iševijoje įgijo ir tautinės misijos atspalvį, o tai trukdė vykdyti objektyvesnius istorinius tyrimus. Kita problema, kad iševijos istorikai buvo išsisluoksniavę į keletą skirtingų krypčių, atitinkančių jų politines pažiūras tarpukario Lietuvoje (pvz., tautininkiškų pažiūrų J. Švoba ir A. Merkelis). Šios srovės literatūra tarpukario mirties bausmėms tiesioginio dėmesio, deja, neskyrė. Gyvybės atėmimo sankcijos buvo minimos pirmosios Lietuvos Respublikos politinę istoriją apžvelgiančiuose darbuose²¹ arba monografijose apie tarpukario politinius veikėjus²².

Kontekstinėje sovietmečio literatūroje, suteikiančioje informacijos atskirų mirties bausmės atvejų tyrimui, daugiausia akcentuotas antivalstybine veikla kaltintų asmenų dalyvavimas revoliuciniuose įvykiuose²³ (dažniausiai tai – Lietuvos komu-

²¹ *Statkus V.* Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–1940 m. Chicago, 1986, 1040 p.; *Švoba J.* Seiminė ir prezidentinė Lietuva. Vilnius, 1990, 422 p.; *Jakštas J.* Nepriklausoma Lietuvos istorija 1918–1940. Chicago, 1992, 272 p.

²² *Merkelis A.* Antanas Smetona: jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla. New York, 1964, 740 p.

²³ *Bulota A., Feigelsonas G.* Buržuazijos teisminės represijos prieš revoliucinio ir antifašistinio judėji-

nistų partijos nariai). Gyvybės atėmimo sankcijos kriminaliniams nusikaltėliams visiškai neaptariamoms, galima kelti prielaidą, kad siekta sudaryti išpūdį, jog griežčiausioji bausmė tarpukario Lietuvoje buvo susidorojimo su valstybiniais nusikaltėliais priemonė. Nuteistųjų už antivalstybinę veiklą mirties bausmės istorijos panaudotos pirmosios Lietuvos Respublikos istorijos juodajai legendai kurti, kuria siekta pateisinti politinės konjunktūros pokyčius po 1940 m.²⁴ Pagrindines tematinės sovietinės istoriografijos tendencijas galime pastebėti stambesniuose, sintetiniuose prieškarinio Lietuvos istorijos raidą analizuojančiuose veikaluose²⁵, kuriuose minimi tik patys mirties bausmės paskyrimo ir jos įvykdymo faktai. Daugiausia dėmesio skiriama nepriklausomybės kovose sušaudytų komunistų (dažnai šių žūčių negalima laikyti mirties bausme, nes ji įvykdyta be teismo nutarties), 1920 m. Panemunės sukilimo dalyvių²⁶, garsiųjų keturių komunarų²⁷ bei mirtimi nuteistųjų

mo dalyvius Lietuvoje 1919–1940 m. // LKP istorijos klausimai. T. 6. Vilnius, 1967, p. 198–200; Lietuvos komunistų partija skaičiais: 1918–1975 / Red. P. Beresnevičius. Vilnius, 1975, p. 7.

²⁴ *Lempertas I.* Fašistinis režimas Lietuvoje. Vilnius, 1975, 198 p.; *Jacovskis E.* Uždangą nuplėšus... Gruodžio 17 d. fašistinis perversmas ir visiškas atstovavimo teisės likvidavimas Lietuvoje 1926–1940 m. Vilnius, 1959, 177 p.

²⁵ Revoliucinis judėjimas Lietuvoje / Red. R. Šarmaitis. Vilnius, 1957, 916 p.; Lietuvos TSR istorija, nuo 1917–1940 metų. T. 3. Vilnius, 1965, 408 p.; Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža 1920–1940. T. 2 / Aut. kolekt. S. Atamukas, P. Beresnevičius, J. Komodaitė, I. Lempertas, S. Lopajevas, A. Marcelis, J. Marcinkevičius, K. Navickas, S. Noreikienė, R. Šarmaitis, M. Tamošiūnas. Vilnius, 1978, 668 p.

²⁶ *Jurginis J.* Kauno įgulos kareivių sukilimas 1920 metais. Vilnius, 1955, 71 p.; *Lazutka S., Kuliešiuviene A.* Kauno įgulos kareivių sukilimas 1920 metais // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. T. 10, 1969, p. 79–97.

²⁷ *Šarmaitis R.* Pirmosios fašizmo aukos Lietuvoje. Vilnius, 1946, 31 p.; *Arvasevičius J.* Karolis Požela: gyvenimo ir veiklos bruožai. Vilnius, 1976, 238 p.

1935–1936 m. Suvalkijos ūkininkų streiko dalyvių²⁸ atvejams. Reikėtų paminėti, kad veikale „Valstiečių streikas Suvalkijoje ir Dzūkijoje 1935 metais“ yra svarbi dujų kameros istorijai citata iš tikriausiai istorijos tėkmėje pasimetusio mirties bausmės vykdymo A. Maurušaičiui akto. Kontekstiniam mirties bausmės praktikos supratimui naudingi ir teisinius aspektus analizuojantys sovietmečio veikalai²⁹. Ribiniu sovietinės ir šiuolaikinės istoriografijos veikalu galima laikyti R. Žepkaitės darbą³⁰, kuris parašytas dar „sovietine dvasia“, tačiau išleistas jau 1990 m. Analizuojamai temai jis naudingas fragmentiškomis žiniomis apie Vilniaus krašto karo lauko teismų paskirtus ir įvykdytus mirties bausmės nuosprendžius 1939–1940 m.

Kontekstinė istoriografija, susiformavusi po 1990 m., temų atžvilgiu gali būti suskirstyta pagal analizuojamus tarpukario istorijos objektus. Mirties bausmė įvairiais aspektais aptariama moksliniuose Lietuvos valstybės institucijų veiklą tiriančiuose veikaluose³¹ ar tik mokslinio darbo

²⁸ Leonavičius J., Maksimavičius J. Valstiečių streikas Suvalkijoje ir Dzūkijoje 1935 metais. Vilnius, 1958, p. 111–115.

²⁹ Apanavičius M. Buržuazinės Lietuvos karinių teismų klasinė prigimtis (1926–1940 m.) // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Teisė. T. 5. 1965, p. 155–165; Maksimaitis M. Nepaprastosios priemonės, vykdančios slopinimo funkciją buržuazinėje Lietuvoje (1926–1940 m.) // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Teisė. T. 11, 1972, p. 47–54; Maksimaitis M. Teisėtumo krizės atspindys buržuazinės Lietuvos teisinėje normose. Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Teisė. T. 15, 1980, p. 56–63.

³⁰ Žepkaitė R. Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940. Vilnius, 1990, p. 69; p. 92–93.

³¹ Sireika J. Pirmosios lietuviškos savivaldybės Šiaulių krašte // Savivaldybė. 1994, Nr. 6, p. 56–59; Jankauskas V. Sedos apskrities komendantūros veikla 1918–1919 m. // Žemaičių praeitis. T. 5. Seda: parapijos istorija ir dailės paminklai. 1997, p. 192–206; Palkevičius D. Karinės komendantūros 1918–1920 // Lietuvos

iliuziją kuriančioje ir jokios interpretacijos nepateikiančioje, dokumentus ir kelių knygų turinius atpasakojančioje monografijoje³². Šiuolaikinėje istoriografijoje galima pastebėti didesnę susidomėjimą garsių tarpukario nusikaltėlių (ne tik antivalstybinių³³, bet ir kriminalinių) istorijomis. Pasirodžiusios publikacijos varijuoja nuo abejotino patikimumo publicistinių straipsnių apie garsiausius kriminalinius nusikaltėlius ir jiems įvykdytas bausmes³⁴, istorinio „skaitalo“, su faktinėmis klaidomis ir sensacingomis interpretacijomis³⁵, iki mokslinių tarpukario nusikalstamumo reiškinio tyrimų³⁶, kriminalistikos Lietuvoje raidos analize³⁷, istorinių šaltinių vidinės ir išorinės kritikos analize besiremiančių rezonansinių bylų³⁸ tyrimo. Galima paminėti publicistinį bandymą parašyti kankinimų ir mirties bausmės istoriją³⁹, kurioje mirties bausmės praktika Lietuvoje, deja, neanalizuota. Gilesniam tarpukario baudžiamosios sistemos suvokimui padėjo

archyvai. T. 12. 1999, p. 64–95; Vaičėnionis J. Lietuvos kariuomenė valstybės politinio gyvenimo verpetuose (1927–1940). Vilnius, 2004, 215 p.

³² Liekis A. Teisė ir teisingumas Lietuvoje. T. 1. Kaunas, 2008, 322 p.

³³ Andrijauskaitė U. M. Šnipų žaidimai aušrininkų organizacijoje XX amžiaus pirmojoje pusėje // Darbai ir dienos. 2013, Nr. 59, p. 119–137.

³⁴ Kučinskas K. Galvažudys, arba velnio apsėstasis // Šiaulių naujienos. 1994, birželio 25, p. 10; Kučinskas K. Kruvinasis Ivoškus – gaujos vadeiva // Šiaulių naujienos. 1994, liepos 16, p. 10.

³⁵ Sasnauskas P., Sasnauskas V. Didžiausi skandalai Lietuvoje 1918–1940 m. Vilnius, 2004, 205 p.

³⁶ Smaliukas J., Urbelienė J. Nusikalstamumo raida Lietuvoje 1918–1993 m. m. Vilnius, 1994, 42 p.;

³⁷ Palskys E. Lietuvos kriminalistikos istorijos apybraižos (1918–1940): monografinė studija. Vilnius, 1995, 424 p.

³⁸ Gailius B. Nusikaltimai „prie Smetonos“: rezonansinių tarpukario Lietuvos baudžiamųjų bylų studija. Vilnius, 2008, 191 p.

³⁹ Banevičius J. Tamsioji teisingumo pusė: kankinimų ir mirties bausmės istorija. Kaunas, 2000, 213 p.

administracines tarpukario institucijas⁴⁰, karo padėties bei deviacinius reiškinius⁴¹ analizuojanti istoriografija.

Mirties bausmės tema susilaukė dėmesio ir garsiausių tarpukario politinių veikėjų biografijų⁴² kontekste bei tarpukario teisės istorijos tyrimuose⁴³.

Papildoma teorine gyvybės atėmimo istoriografija galima laikyti šiuolaikinę šio reiškinio literatūrą, kuri išplečia tyrimo lauką į vertinamąjį – kritinį sankcionuoto gyvybės atėmimo aspektą. Labiausiai ši tyrimų kryptis išplėtota užsienyje⁴⁴ ir ty-

rimuose Lietuvoje po 1990 m.⁴⁵ Pagalbinu istoriografiniu šaltiniu tapo ir enciklopedijų straipsneliai⁴⁶ bei kita akademinė, tiesiogiai su mirties bausmėmis nesusijusi literatūra⁴⁷.

Šaltinių analizės eskizas

Mirties bausmės Lietuvoje 1918–1940 m. tyrimo šaltinius galima tradiciškai suskirstyti į dvi pagrindines grupes: neskelbtus ir publikuotus. Tyrimo ypatumai leidžia juos skirstyti į smulkesnius pogrupius.

⁴⁰ *Mančinskas Č.* Policija Lietuvoje 1918–1940 metais: mokymo leidinys. Vilnius, 1998, 131 p.

⁴¹ *Kuodys M.* Karo padėties klausimas Lietuvos seimuose (1919–1927 m.) // Karo archyvas. T. XXII. 2007, p. 219–290; *Kuodys M.* Varniai, Dimitravas, Pabradė: Koncentracijos ir priverčiamojo darbo stovyklose Lietuvoje 1927–1940 m. Vilnius, 2007, 206 p.; *Kuodys M.* Lietuvos visuomenės reakcija į karo padėties atšaukimą šalyje 1938 m. lapkričio 1 d. // Istorija. T. 83. 2011, p. 37–45.

⁴² *Truska L.* Antanas Smetona ir jo laikai. Vilnius, 1996, 411 p.; *Eidintas A.* Kazys Grinius: Ministras pirmininkas ir prezidentas. Vilnius, 1993, 214 p.; *Jankauskas V.* Nepriklausomos Lietuvos generolai. T. I. Vilnius, 1998, 276 p.; *Ilgūnas G.* Kazys Grinius. Vilnius, 2000, 627 p.; *Aničas J.* Generolas Silvestras Žukauskas. Vilnius, 2006, 293 p.; *Eidintas A.* Antanas Smetona ir jo aplinka. Vilnius, 2012, p. 247.

⁴³ *Vansevičius S.* Lietuvos baudžiamoji teisė ir procesas 1919–1940 m. Vilnius, 1996, 76 p.; *Maksimaitis M., Vansevičius S.* Lietuvos valstybės ir teisės istorija. Vilnius, 1997, p. 121–212; *Dvareckas S.* Lietuvos teismai 1918–1940 metais: mokomoji priemonė. Vilnius, 1997, 51 p.; *Andriulis V., Maksimaitis M., Pakalniškis V., Pečkaitis J. S., Šenavičius A.* Lietuvos teisės istorija. Vilnius, 2002, 541 p.; *Vilbikas A.* Šiaulių apygardos teismų istorija (1915–1945 ir 1990–2006). Šiauliai, 2007, 395 p.; *Vilbikas A.* Teismai ir teisėjai Lietuvoje (1918–2008). Šiauliai, 2009, 494 p.; *Stoliarovas A.* Lietuvos Respublikos specialiosios (karinės) baudžiamosios teisės šaltiniai 1919–1940 metais. 1869 m. Karinių įstatymų sąvadas: recepcija ir novelizacija // Istorija. T. 79. 2010, p. 28–42.

⁴⁴ *Calvert E. R.* Capital punishment in the twentieth century. London, 1936, 236 p.; *Eitzen S. D., Timmer D. A.* Punishment // Criminology: crime and criminal justice. New York, 1985, p. 458–479; *Vetter J. H., Silverman I. J.* The death penalty // Criminology and crime: An introduction. New York, 1986, p. 260–262;

Foucault M. Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas. Vilnius, 1998, 366 p.; *Steiker C. S.* Capital punishment: legal aspects // Encyclopedia of Crime & Justice. Second edition. Volume 1 – Abortion – Cruel & unusual Punishment. New York, 2002, p. 119–125; *Bedan H. A.* Capital punishment: Morality, politics, and policy // Ibid., p. 125–132; *Miethe T. D., Lu H.* Punishment: comparative historical perspective. Cambridge, 2005, 240 p.

⁴⁵ *Sirutavičius V.* Nusikaltimai ir visuomenė XIX amžiaus Lietuvoje. Vilnius, 1995, p. 91–92; *Babachinaitė G.* Viešojo nuomonė ir mirties bausmė: prevencijos strategija // Jurisprudencija. T. 10 (2). 1998, p. 64–68; The Lithuanian policy on death penalty. Vilnius, 1996, 23 p.; *Jovaišas K.* Mirties bausmė: teisėtas atpildas ar valstybės sankcionuota žmogžudystė? // Teisės problemos. 1997, Nr. 1, p. 15–29; *Vaišvila A.* Bausmės problema teisinėje valstybėje: mirties bausmės aporija // Ibid., p. 30–65; mirties bausmės temai skirtas visas žurnalo numeris: Pozicija. 1997, Nr. 2, 35 p.; *Putinaitė N.* Mirties bausmė: tarp teisės bausti ir egzistencinio rūpesčio // Naujasis židinys-Aidai. 2000, Nr. 9–10, p. 461–467; *Blaževičius J.* Bausmė // Penitencinė (bausmių vykdymo) teisė. Vadovėlis. Vilnius, 2004, p. 12–37; Bausmė ir socialinis teisingumas / Sud. A. Suchovienė. Vilnius, 2007, 36 p.; *Gavėnaitė A.* Bausmės samprata ir funkcijos pozityvistinėje ir kritinėje kriminologijos tradicijose. Daktaro disertacija. Vilnius, 2008, 211 p.

⁴⁶ *Jurgutis V.* Mirties bausmė // Lietuvių enciklopedija. T. XIX. Boston, 1959, p. 23–24; Dujų kamera // Lietuviškoji tarybinė enciklopedija. T. 3. Vilnius, 1978, p. 186; Mirties bausmė // Ibid. T. 7. Vilnius, 1981, p. 524; *Gutauskas A.* Dujų kamera // Visuotinė lietuvių enciklopedija. T. XV. Vilnius, 2009, p. 732–733; *Nevera A.* Mirties bausmė // Ibid., p. 207.

⁴⁷ *Bielūnas E.* Kriminologinė mintis Lietuvoje. // Kriminologija / Red. J. Bluvšteinas. Vilnius, 1994, p. 27–36; *Drakšienė A., Michailovič I.* Kriminologijos žinynas. Vilnius, 2008, 159 p.

Neskelbta istorinė medžiaga dažniausiai aptinkama archyvuose arba muziejuose. Daugiausia tyrimui pasitarnauja Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) fondų⁴⁸, Kauno arkivyskupijos Kurijos archyvo (toliau – KAKA)⁴⁹, Kauno IX forto (toliau – KDFM)⁵⁰ ir Kauno Vytauto Didžiojo karo muziejų (toliau – VDKM)⁵¹ dokumentika. Nepublikuotų šaltinių visumą galima skirti į keturis šaltinių pogrupius.

Pirmajam pogrupiui priskirtinos karinių ir civilių teismų baudžiamosios ar kalėjime sėdinčių asmenų bylos. Jose galima rasti teismo mirties bausmės nuosprendžius, jos vykdymo aktus, malonės prašymus. Kadangi tai valstybinių (vadinas, pavaldžių tuometiniam režimui) institucijų sudaryti dokumentai, su jų pateikiama informacija reikia elgtis atsargiai:

⁴⁸ Tyrimui vertingi LCVA fondai: f. 378 – Vidaus reikalų ministerijos Valstybės saugumo departamentas; f. 384 – Krašto apsaugos ministerija; f. 401 – Vilniaus miesto ir apskrities viršininkas; f. 402 – Kauno apskrities viršininkas; f. 478 – Kauno apygardos teismas; f. 483 – Kariuomenės teismo prokuratūra; f. 488 – Šiaulių apygardos teismas; f. 491 – Kauno sunkiųjų darbų kalėjimas; f. 496 – Vilniaus komendantūra; f. 507 – Kariuomenės teismas; f. 648 – Lietuvos pasiuntinybė Londone; f. 923 – Lietuvos Respublikos ministrų kabinetas; f. 929 – Kariuomenės štabas; f. 1126 – Kauno komendantūra; f. 1502 – Kauno miesto ir apskrities karo komendantūros Pulko teismas; f. 1546 – Kalėjimų inspektorius. Niekur nepublikuotas ir retas rašytinis šaltinis buvo rastas LCVA fotodokumentų skyriuje – 1937 m. A. Maurušaičio bendras užrašų sąrašas, padėjęs apžvelgti mirties bausmės vykdymo dujomis procedūrą.

⁴⁹ Šiame archyve rasta medžiaga pravertė atskleidžiant mirties bausmės vykdymo ypatumus, procedūrų keitimosi iš šaudymo į dujų kamerą problemas 1937 m., taip pat rasta 1935–1939 m. mirties bausmių statistika.

⁵⁰ Šiame muziejuje buvo rasta itin svarbi Suvalkijos ūkininkų streiko dalyvių (sušaudytų 1936 m.) mirties bausmės akto kopija, kurio originalas archyve nebuvo rastas. Taip pat pateiktos dujų kameros nuotraukos ir muziejuje saugomo dujų kameros maketo nuotrauka.

⁵¹ Kauno Vytauto Didžiojo karo muziejaus fonduose buvo surasta tyrimui vertingų nuotraukų.

objektyviai įvertinti, ar nuteistasis mirties bausme padarė tuos nusikaltimus, kuriais yra kaltinamas; ar mirties bausmė buvo paskirta arba ir įvykdyta dėl politinių priežasčių. Malonės prašymai leidžia sužinoti, kokiais argumentais nuteistieji siekia išvengti gyvybės atėmimo sankcijos, o mirties bausmės įvykdymo aktą palyginus su prisiminimais, galima atkurti egzekucijos vaizdą. Manytina, jog šis šaltinis yra pats svarbiausias tarpukario mirties bausmės tyrimuose, atskleidžia padaryto nusikaltimo ir paskirtos bausmės praktikos ypatumus. Didžiausia problema iškyla ieškant kriminalinių nusikaltėlių baudžiamųjų bylų – Kauno⁵², Šiaulių, Panevėžio ar Marijampolės apygardos teismų fonduose kai kurių žinomų mirties bausme nuteistų asmenų bylų apskritai nėra.

Antrajam pogrupiui atstovauja VSD biuleteniai – nerandant baudžiamųjų bylų, tenka tenkintis biuleteniais, kuriuose pateikiama atsižvelgiant į situaciją interpretuota informacija, kurios patikimumą reikia įvertinti dažniausiai pasitelkiant kitus šaltinius.

Trečiajam pogrupiui priklausytų įvairios valstybinių įstaigų ar kitų institucijų ataskaitos. Ministrų kabineto posėdžiuose buvo nagrinėti mirties bausmės praktikos keitimo klausimai. Mirties bausmės vykdymo dujomis pirmavaizdį atskleidžia ją vykdant dalyvavusių kunigų ataskaitos arkivyskupui metropolitui.

Ketvirtuoju šaltinių pogrupiu galima laikyti originalią ikonografinę medžiagą⁵³,

⁵² Daugelis Kauno apygardos teismo fondo dokumentų yra supelėję, tekstas išblukęs, lapai sulipę ar net trupantys – tai riboja jų panaudojimą tyrime.

⁵³ I forto dujų kameros durų nuotrauka. Gauta 1977 m. spalio 20 d. iš V. Krulicko. KDFM PF180; I forto dujų kameros maketo nuotrauka. Rinkinių aps-

kuri tiek tyrėjui, tiek būsimam skaitytojui padeda geriau įsivaizduoti tiriamą reiškinį ir jo veikėjus.

Unikaliu šaltiniu galima laikyti LCVA darbuotojų sukurtą dviejų dalių pagalbinį leidinį archyvo darbuotojams⁵⁴. Jame užfiksuoti Lietuvos teismų nuteisti 1919–1940 m. revoliucinio ir antifašistinio judėjimo dalyviai, nurodyta jų bausmė. Šaltinio patikimumas kelia abejonių dėl ideologinio angažuotumo: svarbus revoliucinio veikėjo apibrėžties klausimas, taip pat žmogiškasis veiksnys – galbūt visų nuteistųjų mirties bausme suregistruoti nepavyko ar pasitaikė klaidų. Kita vertus, šis šaltinis leidžia bent apytikriai apskaičiuoti, kiek mirties bausmių buvo paskelbta anti-valstybine veikla apkaltintiems asmenims,

kaitos ir apsaugos skyrius, KDFM; I forto dujų kamera. Gauta 1977 m. spalio 20 d. iš V. Krulicko. KDFM PF206; I forto dujų kamera. Gauta 1977 m. spalio 20 d. iš V. Krulicko. KDFM PF209; 1936 m. gegužės 23 d. mirties bausmės protokolas. KDFM F1957; Ch. Melamedo nuotrauka. KDFM PF1480; K. Giedrio nuotrauka. KDFM F1641; K. Požėlos nuotrauka. KDFM F1636; R. Čarno nuotrauka. KDFM F1637; R. Čarno nuotrauka. KDFM F1659; Dujų kameroje naudotas staliukas. VDKM. E-1385/1; Dujų kameroje naudotos kėdės. VDKM. E-1385/2; Juozas Greifenbergeris. Nuotrauka daryta jį suėmus 1921 m. VDKM, Fa-7693; Juozo Greifenbergerio ekshumuoti palaikai. Kaunas, 1947 m. VDKM, Fa-1835; Karolio Požėlos portretas. XX a. 3 dešimtmetis. VDKM, Fa-5274; Kazio Giedrio portretas. Petrogradas, 1917 m. VDKM, Fa-10187; Keturių komunarų sušaudymo vieta. Kaunas, apie 1940 m. VDKM, Fa-5415; Laikraščio „Šalin fašizmas“ pirmasis puslapis su keturių komunistų nuotraukomis. 1928 m. gruodis. Nr. 3. VDKM, Fa-5101; Lietuvos Generalinio kariuomenės štabo viršininkas plk. Konstantinas Kleščinskis prie darbo stalo kabinete. 1920 m. VDKM, Fa-17699-171.

⁵⁴ Teistųjų asmenų sąrašas: 1919–1940 m. buržuazinės Lietuvos teismuose teistieji revoliucinio ir antifašistinio judėjimo dalyviai. Sud. LCVA darbuotojų grupė: N. Baškytė, I. Dembo, V. Sinkevičius ir darbo vadovas H. Feigelsonas. Vilnius, 1966, t. 1(1919–1930) ir t. 2 (1930–1940), 976 p.

deja, kiek jų įvykdyta, nėra aišku – ne visur nurodoma, ar bausmė buvo pakeista, ar įvykdyta.

Antrasis šaltinių masyvas – publikuoti šaltiniai, kuriuos taip pat logiška suskirstyti į smulkesnes dalis.

Teisiniai aktai ir jų komentarai – teisiniam mirties bausmės apibrėžimui svarbūs jau anksčiau šiame straipsnyje minėti „Vyriausybės žiniuose“⁵⁵ skelbti įstatymai bei įsakymai, taip pat atskiriems atvejams analizuoti naudingi įsakymai Lietuvos kariuomenei⁵⁶. Tyrimui buvo naudingi ir teisiniai dokumentų rinkiniai⁵⁷, taip pat to meto teisinės sistemos⁵⁸ analizei skirti darbai. Su tam tikromis išlygomis šiam pogrupiui galima priskirti ir politiškai angažuotą V. Kapsuko 1926 m. komunistų teismo vertinimo brošiūrą, kurioje pateikiami mirtininkų laišakai bei kita vertinga informacija⁵⁹. Nuosekli minėtų šaltinių analizė

⁵⁵ Laikinosios vyriausybės žinios (1918–1920); Vyriausybės žinios (1920–1940).

⁵⁶ Įsakymai Lietuvos kariuomenei. 1918–1940 m.

⁵⁷ Baudžiamasis statusas. Kaunas, 1919, 207 p.; Karo baudžiamasis statusas. Kaunas, 1922, 141 p.; Baudžiamąjo proceso įstatymas su komentarais: sudarytais iš Rusijos Senato bei Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimų ir kitų aiškinimų, liečiančių Didž. Lietuvos ir Klaipėdos Krašto baudžiamąjo proceso teisę / Red. M. Kavolis. Kaunas, 1933, 880 p.; Baudžiamasis statusas su papildomaisiais baudžiamaisiais įstatymais ir komentarais, sudarytais iš Rusijos Senato ir Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimų bei kitų aiškinimų / Red. M. Kavolis, S. Bieliackinas. Kaunas, 1934, 887 p.

⁵⁸ *Toliušis Z.* Lietuvos teismų sutvarkymas. Kaunas, 1922, 56 p.; *Romeris M.* Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos 1926/1927 mokslo metais. Kaunas, 1927, 422 p.; Baudžiamąjo proceso paskaitos. Kaunas, 1928, 60 p.; Kariuomenės teismas 1919–1929. Kaunas, 1929, 91 p.; Lietuvos teismas, 1918–1928 / Red. A. Krikščiukai. Kaunas, 1930, 278 p.; Bausmė // Mieželis [Vardas nenurodytas]. Karo baudžiamosios teisės konspektas. Kaunas, 1935, p. 15–16.

⁵⁹ *Kapsukas V.* Keturių teismo komedija ir paskutinės valandos. Vilnius, 1946, 30 p. (pirmasis leidimas: Tilžė, 1929 m. – S. Č.).

padeda parodyti išsamų mirties bausmės įstatyminio reglamentavimo vaizdą.

Atskirą pogrupį sudaro prieškario administracinių institucijų⁶⁰ veiklos apžvalgos. Iš jų labiausiai išsiskiria pirmosios Lietuvos Respublikos policijos dešimtmečio jubiliejaus leidinys⁶¹, kuris ne tik atskleidžia to meto policijos veiklos ypatumus, bet ir glaustai pristato sugautų žiauriausių nusikaltėlių (sulaukusių gyvybės atėmimo bausmės) istorijas bei jas iliustruoja to meto nuotraukomis.

Mirties bausmės sampratos suvokimui didelę įtaką darė Čezarės Bekarijos veikalo mintys, simuliavusios diskusijas to meto visuomenėje. Šis autorius XVIII a. veikale akcentavo mirties bausmės naudą ir žalą⁶². 1935 m. šį veikalą į lietuvių kalbą išvertė teisininkas Romualdas Burokas. Vertėjas XX a. ketvirto dešimtmečio pabaigoje mirties bausmės tema rengė disertaciją⁶³, kurioje Lietuvos praktika nėra aptariama. Kita vertus, pateikiama mirties bausmės šalininkų ir priešininkų diskusijų nuo seniausių laikų analizė, aptariami užsienio valstybių teisiniai aktai, numatantys gyvybės atėmimo bausmę. Deja, lieka nežinoma, ar iki karo šią disertaciją spėta apginti.

Tarpukario periodinė spauda yra ypač svarbus ir dažnai naudojamas to laikotarpio Lietuvos istorijos tyrimuose šaltinis. Atitinkamais valstybės gyvenimo laiko-

tarpiais cenzūros varžtai buvo suveržti tai laisviau (1918–1926 m.), tai griežčiau (1927–1940 m.), todėl susiduriama su informacijos nuslėpimu dėl cenzūros, dezinformacijos ir politinių pažiūrų propagandos problemomis⁶⁴. Tyrimui pravartūs vyriausybės oficiozai – dienraščiai „Lietuva“ (1919–1928 m.) ir po perversmo atgavintas tautininkų „Lietuvos aidas“ (1928–1940 m.), juose kai kurios mirties bausmės buvo skelbiamos tik trumpomis žinutėmis, kitos – visuomenei įbauginti ir taip skatinti nusikaltimų prevenciją, dar kitos (dažniausiai politinės) nutylimos, siekiant nesukelti rezonanso visuomenėje. Beveik visą tyrinėjamą laikotarpį apima atitinkamais laikotarpiais poziciniai ir opoziciniai dienraščiai – Lietuvos valstiečių liaudininkų „Lietuvos žinios“ (1922–1940 m.), krikščionių demokratų „Rytas“ (1923–1936 m.) ir „XX amžius“ (1936–1940 m.), kurie, kartais siekdami diskredituoti esamą valdžią, o kartais tiesiog lakoniškai pranešti informaciją, mirties bausmės tema naujienų skelbė kiek daugiau nei oficialioji spauda ir todėl analizuojamai temai yra vertingesni. Mirties bausmių tema rašoma ir pagrindinėje komunistų spaudoje⁶⁵, kuri ne tik ideologizuota bei šališka, bet dažnai ir itin „kūrybinga“. Jų pateiktomis žiniomis galima daugiau naudotis tyrimo pradžioje – jie duoda kryptį, ko ieškoti archyvuose ir kitose pirminius šaltinius saugančiose įstaigose. Daugiausia informacijos apie mirties bausme nu-

⁶⁰ Kauno karo komendantūra 1919–1929 / Red. P. Jurgelevičius. Kaunas, 1930, 153 p.

⁶¹ Lietuvos policija 1918–1928 / Red. I. Tamašauskas. Kaunas, 1930, 496 p.

⁶² Bekarija Č. Apie nusikaltimus ir bausmes. Vilnius, 1992, p. 64–70. (Pirmą kartą lietuvių kalba išleista: Beccaria C. Apie nusikaltimus ir bausmes / Išvertė R. Burokas; pratartis V. Stankevičiaus – S. Č.)

⁶³ Burokas R. Mirties bausmė // Mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (MAVBR), f. 171–35, l. 1–31.

⁶⁴ Pasak istoriko M. Kuodžio, „Prieškario Lietuvos spauda buvo partinė, todėl kiekvienas rimtesnis leidinys atstovavo tam tikrai politinei srovei, dėstė jos požiūrius į valstybėje vykstančius procesus“. Kuodys M. Karo padėties klausimas Lietuvos seimuose (1919–1927 m.) // Karo archyvas. T. XXII. Vilnius, 2007, p. 224.

⁶⁵ Išvien. 1938, Nr. 1; Politkalinys, 1937–1938 m.

teistų kriminalinių nusikaltėlių darbus bei už tai įvykdytas mirties bausmes galima rasti į vyriausybės politiką orientuotose žurnaluose: „Policija“ (1924–1940 m.) ir „Kriminalistikos žinynas“ (1935–1940), nagrinėjusiame kriminalistikos teorijos ir istorijos problemas, išskirtinius baudžiamosios teisės bei nusikaltimų praktikos klausimus. Informacijos mirties bausmės tematika taip pat aptinkama periodikoje: „Diena“, „Kardas“, „Karys“, „Panevėžio garsas“, „Šaltinis“, „Sekmadienis“, „Trimitas“, „Vakarai“ ir kt.

Publikuota dokumentika – tarpukariu skelbtos Steigiamojo Seimo⁶⁶ ir kitų trijų Seimų stenogramos⁶⁷ – atskleidžia politinių partijų diskusijas dėl mirties bausmės naudojimo Lietuvoje. Seimuose susiduriantys šios bausmės praktikos šalininkų ir priešininkų argumentai leidžia gana aiškiai suprasti mirties bausmės taikymo tikslus Lietuvoje – tai ne tik nusikalstamumo prevencija, bet ir valdžios stabilumo palaikymas.

Pripažįstama, jog sovietmečiu parengtos dokumentų publikacijos⁶⁸ buvo iš dalies kupiūruotos, todėl dažnai dokumentus reikia tikrinti archyve ieškant originalo, kartais, jo neradus, tenka šaltinį įvertinti kritiškai ir panaudoti su tam tikromis išlygomis. Šaltinių publikacijos, pasirodžiu-

⁶⁶ Steigiamojo seimo darbai, 1920–1922. Kaunas, 1922.

⁶⁷ Seimo stenogramos. Pirmasis seimas, 1922–1923; Seimo stenogramos. Antrasis seimas, 1923–1926; Seimo stenogramos. Trečiasis seimas, 1926–1927.

⁶⁸ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai: Lietuvos darbo žmonių kova dėl tarybų valdžios 1917–1919 metais. T. 3 / Red. J. Žiugžda. Vilnius, 1958, 326 p.; Lietuvos TSR istorijos šaltiniai: Lietuvos buržuazijos valdymo metais (1919–1940). T. 4 / Red. J. Žiugžda. Vilnius, 1961, 863 p.

sios po 1990 m.⁶⁹, tiesiogiai reikalauja vidinės bei išorinės šaltinių kritikos.

Memuaristika, kaip istorinis šaltinis, pirmiausia atskleidžia unikalios asmenybės istorinę sąmonę, kur atsispindi politinės pažiūros, asmeninių patirčių suformuotos nuomonės. Didelę įtaką šaltinio patikimumui daro tai, koku laiko atstumu nuo pasakojamų įvykių jie buvo parašyti: kuo trumpesnė laiko distancija, tuo daugiau galima tikėtis patikimumo. Prisiminimus verta skirstyti pagal jų publikavimo ar užrašymo laikotarpius: tarpukario, sovietmečio, išėivijos ir šiuolaikinius.

Memuarai, publikuoti tarpukariu, – daugiausia leisti po 1926 m., cenzūruoti tautininkų valdžios. Dažniausiai aprašo nepriklausomybės kovų laikotarpio įvykius⁷⁰, kuriuose kontekstiškai minimos mirties bausmės vykdymo praktikos – pakorimas bei sušaudymas. Patys šaltiniai, nors cenzūruoti, laike mažiausiai nutolę nuo įvykių ir todėl ganėtinai patikimi. 1937 m. buvo publikuoti unikalūs kalinio užrašai⁷¹, šie prisiminimai buvo skelbiami dalimis spaudoje ir tik vėliau pasirodė vientisu leidiniu. Surasti žinių apie patį autorių nepavyko, tačiau šaltinį vis dėlto galima vertinti remiantis tarpukario spaudoje skelbta jo recenzija, kurioje teigiama:

⁶⁹ Povilaitis A. Neramios dienos: sukilimai Lietuvoje nuo nepriklausomybės atgavimo iki šių metų sausio mėn. 1 dienos. Kaunas, 1996, 29 p.; Nubausto mirties bausme A. Petrausko priešmirtinio laiško dalis publikuota: *Gaila-Gailevičius J.* Suvalkiečių sukilimo aidas // Suvalkija. 1998, p. 20; *Andriulis V.* Nusikaltimų prevencijos patirtis Lietuvoje 1918–1940 m.: antologinė apžvalga. Vilnius, 2000, 285 p.; Mirties dekretas demokratijos gynėjams / Sud. R. Čepas. Vilnius, 2001, 179 p.

⁷⁰ *Karolis Cigleris.* Lietuvos teismas 1918–1928 m. / Sud. A. Krikščiukaitis. Kaunas, 1930, p. 262–264.

⁷¹ *Dalius V.* XX amžiaus katakombose. Kalinio užrašai. Kaunas, 1937, 126 p.

„Ten randame tik iš kalinių surinktus jų nusikaltimų trumpučiuokus atpasakojimus, be autoriaus Gilesnių pastabų, įvertinimų bei analizavimų. Jis pasitenkina vien stenografišku faktų užrašymu, ko apie kalėjimus rašantiems neužtenka.“⁷² Tai leidžia manyti, jog šaltinis yra ganėtinai patikimas ir autentiškas mūsų tyrimui, nors šaltinio kalba panašesnė į grožinę – publicistinę. Galima numanyti, kad dėl cenzūros kai kurie faktai galėjo būti ir nutylėti. Įvertinus visus šio šaltinio aspektus, konstatuotina, kad jo pateikiamą informaciją galima naudoti pagyvinti mokslinį tyrimą vaizdingomis situacijų iliustracijomis.

Sovietmečiu skelbti arba užrašyti (dažniausiai randami muziejuose) prisiminimai yra „stipriai“ angažuoti komunistinės ideologijos, kai kurie gali būti kupiūruoti, užrašytojo fantazijos patobulinti bandant įrodyti „buržuazinės“ Lietuvos valdžios žiaurumą, fašistinių pobūdį⁷³ ar išaukštinti didvyrius – komunistus. Tokiu tikslu pirmą kartą 1959 m. pasirodė keli straipsniai⁷⁴ su kupiūruotomis karo kapeliono kunigo A. Sabaliausko prisiminimų ištraukomis. Juose atskleidžiamas komunisto P. Varkalio ir garsiųjų keturių komunarų mirties bausmės vykdymas. Abu autoriai „meisteriškai“ panaudojo prisiminimų me-

džiagą ideologiniams tikslams – pabrėžti komunistų herojiškumą ir sumenkinti religinių autoritetą. Sovietinio laikotarpio prisiminimai dažniausiai naudojami pagyvinti tekstą arba, atlikus vidinę šaltinio kritiką ir palyginus su kitais šaltiniais, naudojami faktografijai.

Išėivijoje leistuose prisiminimuose⁷⁵ autorių mintys dažniausiai nėra ribotos cenzūros, tačiau reikia atkreipti dėmesį į subjektyvumą, politinį angažuotumą bei prisiminimų parašymo laiko distanciją nuo įvykių, apie kuriuos pasakojama. Dažniausiai juos skiria daugiau nei 15 metų, o prisiminimų autoriai kai kur yra linkę sureikšminti savo vaidmenį, kai kur nutylėti neigiamus faktus. Štai S. Raštikis teigė, kad būtent jis buvęs iniciatoriumi atleisti mirties bausmės vykdytojus – kariškius nuo šios priedermės. Iš tikrųjų argumentai ir iniciatyva keisti tuometinę sušaudymo praktiką pasiekė jį iš Kauno miesto ir apskrities komendanto pulk. leit. Z. Talevičiaus. Minėtos istoriografijos problemos skatina į prisiminimus žvelgti skeptiškai ir faktus patikrinti pasitelkus kitus šaltinius.

⁷² Burokas R. Val. Dalius. XX amžiaus katakombose // *Karys*. 1936, Nr. 26, birželio 24, p. 28.

⁷³ Vilkaviškio krašto muziejaus fondų medžiaga: Suvalkijos ūkininkų streiko dalyvių B. Šiugždos, J. Bagdono, J. Kažemėko, V. Aleksos prisiminimai; *Meškauskienė M.* Žvelgiu į tolius. Vilnius, 1969, p. 105–106; *Bulota A.* Limuzinas Nr. 4: dokumentinė apysaka. Vilnius, 1977, 188 p.; *Baranauskas B.* Nakvynė šalia dujų kameros // *Švyturys*. 1975, Nr. 2, p. 9.

⁷⁴ *Kežinaitis P.* Taip mirdavo komunistai // *Mokslas ir gyvenimas*. 1959, p. 4–7; *Garonas A.* Žalia Rūta šnabžda de profundis // *Švyturys*. 1960, Nr. 23 (287), p. 16–17.

⁷⁵ *Petruitis J.* Laisvę ginant. Atsiminimai iš kovų su bolševikais ir bermontininkais. Brooklyn, N. Y., p. 89; *Valuckas A.* Susipažinau kalėjime // *Ibid.*, p. 301–303; *Žukas K.* Žvilgsnis į praeitį. Žmogaus ir kario atsiminimai. Vilnius, 1992, p. 273–274 (pirmasis leidimas: Chicago, 1959 – S. Č.); *Raštikis S.* Kovose dėl Lietuvos. Kario atsiminimai. T. 1. Los Angeles, 1956, p. 408–409; *Skipitis R.* Nepriklausomą Lietuvą statant: prisiminimai. Chicago, 1961, 440 p.; *Šukys A.* Du mediniai ir trys geležiniai kryžiai. Atsiminimai iš Lietuvos Nepriklausomybės kovų 1919–1921 metais. London, 1964, p. 322–325; 329–333; *Budrys J.* Atsiminimai. Kontržvalgyba Lietuvoje. Brooklyn, 1991 (pirmas leidimas – 1967 – S. Č.), 226 p.; Plechavičiaus amžininkų prisiminimai, atspindintys 1918–1919 padėtį Lietuvoje, publikuoti: *Jurgėla J.* Gen. Povilas Plechavičius, 1978, p. 212–225; *Jakubickas S.* Dienos įvykių sūkuriose 1915–1986. Toronto, 1986, p. 66–69; 119–120.

Iš prisiminimų, publikuotų po 1990 m., analizuojamai temai vertingi yra tik keli⁷⁶. Vieni svarbiausių praktinio mirties bausmės Lietuvoje aspekto šaltinių – jau minėti sovietmečiu publikuoti su kupiūruotomis ištraukomis karo kapeliono A. Sabaliausko prisiminimai⁷⁷. Visi jie pirmą kartą paskelbti tik 1992 m. ir perleisti 2006 m. Juose užfiksuotos 1921–1929 m. laikotarpio mirties bausmės, įvykdytos 27 asmenims. Jų egzekucijose dalyvavo minėtas kunigas A. Sabaliauskas. Jis pats ruošė savo prisiminimų rankraštį 1931–1934 m., tačiau spaudai, matyt, parengė tik apie 1940 m. Memuarų patikimumas vis dėlto yra ribotas. A. Sabaliauskas prisiminimus ėmė rašyti praėjus dešimtmečiui nuo pirmosios mirties bausmės, todėl egzekucijų vykdymo datos, aukų vardai bei pavardės, nors daugeliu atvejų ir teisingi (jei autorius tiksliai neprisiminė, tai pats taip ir nurodė), tačiau šią informaciją būtina palyginti ir su kitais šaltiniais. Kita nutolusių laike prisiminimų problema yra tai, jog autorius įvykius jau yra apmąstęs, o laikui bėgant jie atmintyje pasikeičia ir tampa tokie, kokie norisi, kad būtų. Derėtų prisiminti ir tai, jog autorius yra kunigas, todėl vietomis atsiskleidžia griežtas moralinis vertinimas, nors ir stengiamasi išlikti objektyviam. Tiek kriminalinių nusikaltėlių, tiek anti-valstybine veikla kaltintų komunistų užgesusias gyvybes autorius laikė Lietuvos praradimu. Kun. A. Sabaliauskas kai kur cituoja mirtininkų laiškus. Jų autentiškumas pasitvirtino palyginus su originalais, taigi galima daryti prielaidą, kad ir tie, ku-

rių galbūt archyve surasti nepavyks, atitinka originalą ir su tam tikromis išlygomis tyrime gali būti traktuojami kaip pirminiai šaltiniai. Apibendrinant galima teigti, jog karo kapeliono A. Sabaliausko prisiminimai, atsižvelgus į trūkumus, yra patikimas šaltinis sušaudymo bausmei įvertinti.

Išvados

1. Mirties bausmės Lietuvoje 1918–1940 m. istoriografiją galima skirti į tematinę ir kontekstinę. Tematinės istoriografijos svarbiausias bruožas (neatsižvelgiant į laikotarpius) – teisinio mirties bausmės aspekto tyrimai. Tarpukariu mirties bausmės temą daugiausia nagrinėjo teisininkai, vienpusiškai palaikę tokios bausmės praktiką. Analizuojant šią kryptinę istoriografiją galima suprasti to meto mirties bausmės funkciją ir ilgamečio egzistavimo baudžiamojame sistemoje priežastis. Apžvelgus sovietinę istoriografiją galima išryškinti pagrindines jos problemas: šaltinių stygių, kupiūravinimą ir ideologizaciją. Tai apriboja tos istoriografijos panaudojimą šiuolaikiniuose tyrimuose. Kita vertus, sovietinė istoriografija pateikia nuorodų į pirminius temos šaltinius, paaiškina probleminius mirties bausmės teisinio apibrėžimo aspektus. Kitiškai vertintini publicistiniai straipsniai pateikia nemažai informacijos dujų kameros Lietuvoje tematika. Išnagrinėjus mokslinį Lietuvos mirties bausmės tyrimų įdirbį po 1990 m., galima konstatuoti šiuos pagrindinius požymius: tarpukario mirties bausmės tema aptariama fragmentiškai teisinių – istorinių apžvalgų kontekste. Pastaruoju atveju dažniausiai remiamasi „Vyriausybės žiniomis“ ir ta pačia literatūra, nedaug tyrinėtojų pasitelkia šiais laikais laisvai prieinamą archyvuose

⁷⁶ Romeris M. Dienoraštis. 1921 m. sausio 13-oji – lapkričio 7-oji / Sud. R. Miknys. Vilnius, 2012, 458 p.

⁷⁷ Sabaliauskas A. Juodasis kryžius, arba palydėti pasmerktieji. Vilnius, 2006, 74 p.

nepublikuotą dokumentiką, menkai išnaudoja periodinėje spaudoje fiksuotos žinijos analizės galimybes. Ši istoriografijos srovė labiausiai praverčia teisiniam mirties bausmės reglamentavimo supratimui ir pateikia „naujovių“ – praktinio mirties bausmės aspekto tyrimų išskleidimą. Pastaruosiuose gebama kritiškai įvertinti periodiką, prisiminimus ir neskelbtus šaltinius. Paaiškina mas gyvybės atėmimo sankcijos ryšys su karo padėtimi, pristatoma mirties bausmės praktika sušaudant.

2. Kontekstinė istoriografija tarpukario mirties bausmės tyrimui yra svarbi šio reiškinių supratimui visuomeninio ir politinio gyvenimo fone. Išeivijoje tematinės istoriografijos nebuvo sukurta, mirties bausmė minėta pirmosios Lietuvos Respublikos istoriją nagrinėjančiuose darbuose bei tarpukario politinių veikėjų veiklą analizuojančiuose monografijose, todėl rūpimai temai nėra labai vertinga. Kontekstinėje sovietmečio literatūroje daugiausia informacijos suteikiama apie antivalstybinę veiklą kaltintus revoliucinių įvykių veikėjus – daugiausia Lietuvos komunistų partijos narius. Deja, mirties bausmių skyrimas kriminaliniams nusikaltėliams nėra aprašomas siekiant sudaryti įspūdį, jog gyvybės atėmimo bausmė buvo susidorojimo su valstybiniais nusikaltėliais priemonė, o ne kriminogeninės situacijos valdymo įrankis. Istoriografijoje, susiformavusioje po 1990 m., daugiau dėmesio teikiama deviaciniams reiškiniams, matyti susidomėjimas ne tik politinių, bet ir kriminalinių nusikaltėlių istorijomis, o kartu ir jiems įvykdytomis mirties bausmėmis. Daugelis kontekstinės istoriografijos darbų mirties bausmės temos tyrimuose tėra pagalbiniai. Nagrinėjantys prieškarinio nusikalti-

mus, administracines institucijas, karinio režimo ypatumus ir pan. veikalai naudingi mirties bausmės kaip baudžiamosios sistemos dalies suvokimui.

3. Analizuojamos temos šaltinius įprastai galima skirti į dvi grupes: neskelbtus ir publikuotus šaltinius. Nepublikuoti šaltiniai skirstytini į keturis pogrupius: baudžiamosios ar kalėjime sėdinčiųjų asmenų bylos, kuriose svarbu objektyviai įvertinti, ar nuteistasis mirties bausme padarė nusikaltimus, kuriais yra kaltinamas, kokiomis aplinkybėmis paskirta bausmė, kaip ji buvo įvykdyta. Konstatuotina, jog tai yra svarbiausias šaltinis tiriant prieškarinio mirties bausmę, atskleidžiantis nusikaltimo ir paskirtos bausmės ryšio ypatumus. Valstybės saugumo departamento biuleteniai gali būti vertinami kaip antrarūšis šaltinis, juose pateikiami duomenys, dažniausiai apie įvykdytas ar paskirtas mirties bausmes, vertinami ypač kritiškai ir panaudojami tik palyginus su kitais šaltiniais. Valstybinių įstaigų ar kitų institucijų ataskaitos tyrimui naudingos mirties bausmės kaitos (1937 m. numatyta vietoj sušaudymo mirties bausmes vykdyti dujomis) kontekste. Paskutinė – ikonografinė grupė mokslininkui padeda sukurti ryškesnę analizuojamų įvykių vaizdą.

Publikuotų šaltinių masyvą galima padalyti į šešias dalis. Teisiniai aktai ir jų komentarai parodo pilnutinį mirties bausmės teisinį reglamentavimą. Prieškarinio administracinių institucijų veiklos apžvalgos pateikia glaustus pasmerkųjų mirti nusikaltimų apibūdinimus, panašia funkcija pasižymi ir periodinė spauda. Pastaroji taip pat vertinga pildant įvykdytų mirties bausmių tarpukario Lietuvoje sąrašą, analizuojant mirties bausmės kaip

nusikaltimų prevencijos įrankio funkcija. Deja, susiduriama su informacijos nublėpimu dėl cenzūros, dezinformacijos bei politinių pažiūrų propagandos problemomis. Šaltinių mirties bausmės sampratai atskleisti galima laikyti to meto Lietuvoje publikuotus gyvybės atėmimą vertinančius tyrimus, taip pat Seimų stenogramas, atskleidžiančias mirties bausmės naudojimo Lietuvoje tikslus. Iš publikuotos dokumentikos pogrupio daugiausia problemų kelia sovietmečiu leisti dokumentai, kurie gali būti kupiūruoti, o tai ir skatina juos naudoti tik su tam tikromis išlygomis. Paskutinį publikuotų šaltinių masyvą – memuaristiką – tenka skirstyti taip pat pagal ideologines istoriografijos sroves. Dera įsidėmėti, jog prisiminimai atspindi unikalios asmenybės politines pažiūras, asmeninę nuomonę. Jų patikimumui taip pat svarbi aprašomų įvykių ir jų užrašymo laiko distancija. Išleistieji tarpukariu

daugiausia informacijos suteikia apie mirties bausmių vykdymą nepriklausomybės kovų laikotarpiu ir nuteistųjų mirties bausme kalėjimo ypatumus. Šaltiniai mažai nutolę nuo įvykių, todėl ganėtinai patikimi. Sovietmečiu skelbti arba užrašyti prisiminimai stipriai ideologiškai angažuoti, kupiūruoti, autoriaus vaizduotės patobulinti, todėl dažniausiai naudojami tik patikslinti faktams ar tekstui pagyvinti. Išėjimoje publikuotų autorių prisiminimai pasižymi subjektyvumu ir atitinkamų asmenų vaidmens sureikšminimu ar neigiamų aspektų nutylėjimu, o tai ir skatina juos vertinti skeptiškai. Vienas svarbiausių tarpukario mirties bausmės praktinio aspekto šaltinių yra publikuoti po 1990 m. Tai kunigo A. Sabaliausko prisiminimai, kurie, atsižvelgus į autoriaus subjektyvumą, atminties ribotumą bei kitas problemas, yra patikimi atskleisti mirties bausmės vykdymo sušaudant ypatumus.

THE DEATH PENALTY IN LITHUANIA 1918–1940: CRITICAL STUDY OF HISTORIOGRAPHY AND HISTORICAL SOURCES

Sigita Černevičiūtė

S u m m a r y

In Lithuania, the death penalty was used throughout the Interwar period with brief exceptions until 15 June 1940. Two methods of execution were used. In the first period, from 1918–1937, executions were carried out by hanging, but mostly by firing squads. While the second period, from 1937–1940, employed gas chambers instead. The exact number of executed death sentences is not known. Approximate data in the ongoing research of the author is not less than 127 executions with a tendency to increase. Death sentence was carried out for criminal offences and political crimes.

The historiography of the death penalty in Lithuania from 1918–1940 is problematic because it is fragmented, written without a full set of

sources. Moreover, it lacks adequate external and internal criticisms of the sources and neglects the most problematic aspects of the subject. Taking these problems into account, this article's primary objective is to critically evaluate the historiography and historical sources of the aforementioned topic.

The historiography of capital punishment in Lithuania from 1918–1940 is divided into two parts: thematic and contextual. Thematic historiography focuses on the legal aspects of the death penalty. In the interwar period, capital punishment was researched mostly by lawyers, who were slanted in favour of the death penalty. In Soviet historiography, these following problems arise: lack of historical sources, expurgation, and ideologisation. Hence,

their literature is used sparingly by contemporary historians. After evaluating the aforementioned, studies following Lithuanian Independence in 1990 found the following: the Interwar period death penalty topic is discussed fragmentarily in the context of legal – historical reviews. These studies cited the interwar governmental newspaper *Vyriausybės žinios* (where all changes to laws were published) and other typical literature of the era. However, few historians today are using the readily available, unpublished documents found in archives, museums, and interwar periodicals.

Contextual historiography for Interwar period research is essential in order to gain a deeper understanding of the death penalty. Most information about capital punishment can be found in the Soviet historiography, usually about the Communists who were sentenced to death. In the historiography post-1990, more attention is given to punishments for deviant phenomena, especially the stories of the criminals sentenced to death. The sources of this research topic may be divided into two groups: unpublished sources and published sources. Both of which may be split into subgroups. Unpublished sources have four subgroups. (1) Criminal or prison cases where it is important to evaluate if the sentenced criminal really committed the crime he or she is convicted of, what the circumstances were when the penalty was imposed, and how was the sentenced executed. (2) Bulletins from *Valstybės saugumo departamentas* (Governmental Security

Department) are considered a second-rate source, however, they are used if there are no other valuable documents. Finally, (3) official internal reports and (4) photographs help historians recreate the vivid reality that was capital punishment.

Published sources have six subgroups. (1) Legal acts and their comments, (2) reviews of interwar institutions' actions, and (3) interwar periodicals, all of which are problematic because they are censored and rife with political propaganda and disinformation. Amongst these subgroups, the most problematic is (4) Soviet time documents which are expurgated. To better understand the conception of the death penalty, consider (5) works assessing the death penalty published in Interwar Lithuania. (6) Finally: memoirs, which are a separate subgroup because of their ideological values. The memoirs published in the Interwar period provide the most information about the death penalty during the Lithuanian Wars of Independence. In the Soviet era, published memoirs were strongly ideologised, expurgated, and usually the authors' imaginations improved upon facts to render a more vivid text. The memoirs published in exile are subjective, some individuals exaggerate their role or conceal the negative aspects of their lives. One of the most important aspects of sources on the death penalty during the interwar period were published after 1990. The memoirs of A. Sabaliauskas, a priest, after evaluating subjectivity, memory limitations, and other problems, reveal executions by firing squad openly and lively.

*Iteikta 2014 04 15
Parengta skelbti 2014 05 03*